

Vanhan kirjasuomen sanastoa

MARTTI RAPOLA *Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö Koskiseen*. Tietolipas n:o 22. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1960. 114 s.

Vuoden päivät sitten ilmestyi Martti Rapolan, vanhan kirjasuomen etevän tuntijan ja tutkijan, laatimana valikoima »Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö Koskiseen». Sivuja tässä kooltaan pienessä mutta sisällykseltään erittäin mielenkiintoisessa teoksessa on 114, ja se käsittää paitsi johdantoa varsinaisen aakkosellisen ensiesiintymäsananaston sekä henkilöiden ja anonyymien julkaisujen mukaisen aineiston ryhmityksen. Esiteltyjä sanoja, joiden kohdalta edellisessä osastossa ilmenee sanan varhaisin tällä hetkellä tiedossa oleva kirjallinen käyttäjä ja esiintymävuosi, on likimäärin neljätuhatta.

Kuten tekijä johdannossa mainitsee, valikoima perustuu aluksi kahden laajemman tehtävän vaatimuksesta kerättyyn, mutta vähitellen omaksi erillistavoitteenkseen irtautuneeseen ensiesiintymäkortistoon. Työ on ollut käynnissä kolmisenkymmentä vuotta; yksin se jo todistaa, »miten vaivalloista ja hidasta päämäärään kulkeminen kirjakielen sanaston kronologian piirissä on». Edellä-

kävijöitä on ollut vähän eikä heidänkään tuloksiinsa ole aina ollut luottamista. Yhtenä esimerkkinä mainittakoon sana *tunne*. A. V. Koskimies esitti 1924 sen Kilpisen sepittämäksi, ja häneen yhtyivät Rapola 1936 ja 1945 sekä Hakulinen 1946. Sana esiintyy kuitenkin jo 1837 Lönnrotilla merkityksessä 'tunto-merkki' ja nykymerkityksessä F. A. Ehrströmin Suomalaisen Messun suomennoksessa, joka luultavasti — siis vieläkin kysymysmerkki — on K. N. Keckmanintekemä. Onpa sanoja, jotka Rapola sanoo käsittäneensä 1800-lukuun kuuluviksi, mutta jotka työn varrella ovat osoittautuneet »vuosikymmeniä, jopa vuosisataa tai paria vanhemmissa lähteissä piileskelleiksi».

Varta vasten »tehdyt» sanat, uudissanat l. neologismit, jollainen on edellä mainittu *tunne*, muodostavat kuitenkin vain pienen osan kirjakielen sanaston kasvusta. Paljon yleisemmin sen ilmaisuvarat karttavat kahdella muulla tavalla: kirjoittaja panee paperille »oman tai joskus vieraankin yhteisön puhekielestä

tuntemansa sanan semmoisenaan» tai kirjoittaja kääntää »ilmaistavan käsitteen vieraskielisen sanavastineen omalle kielelle» (lukuisat yhdyssanat, osin johdokset ja vanhojen sanaäänösten uudet merkitykset). Nimenomaan vanhimpien ensiesiintymäkirjailijoiden sanoista, jotka Rapola on ottanut valikoimaan, on huomattava osa peräisin jo olemassa olleesta, etenkin katolisen kirkon viljelemästä kielestä. Tavallaan voisi Agricolan, ensimmäisen tunnetun suomenkielisen kirjailijan, jolta sanoja on alun yhdeksättäsataa (829), niistä runsas neljännes suunnilleen samaan aikaan myös Upsalan evankeliumikirjan katkelmassa tai Westhin tekstissä tahi näissä molemmissa esiintyviä, rinnastaa kielen tallentamisessa myöhempiin sanakirjoihin. Näistä on Jusleniuksesta peräisin 117, Gananderista 176, Lönnrotin sanakirjasta 84 (erikseen on lueteltu 250 Lönnrotin muusta tuotannosta poimittua sanaa), Europaeuksesta 229, Eurénista 88 ja Ahlmanista 292 ensiesiintymää. Se taas, että näinkin moni sana on ensi kerran tavattu juuri sanakirjasta, johon — paitsi ehkä riittämättömästi kirjallisuuden seulonnasta — myös siitä, että sanakirjoja eritoten vieraasta kielestä omaan kieleen tehtäessä on jouduttu usein pakostakin sepiittämään vieraille nimityksille omakielisiä vastineita.

Niihin perusteisiin, joiden mukaan Rapola on ensiesiintymäsanansa valinnut, en tässä puutu; joka tapauksessa rajankäynti on monesti ollut vaikea ja loppujen lopuksi varsin subjektiivinen. Kielen perinnäisiä kantasanoja on mukana vähän, nekin erikoisyydistä, mutta yksistään Agricolan ensi kerran kirjaamina on mainittu lähes sata vanhaa germaanista tai ruotsalaista lainasanaa!

Usein on uudempien sanojen osalta ollut pulmana, edustaako tämä tai tuo esiintymä, joka samanasuisena mutta muuta merkitsevänä on todettu aikaisemmasta kirjallisuuden tuotteesta, kyseisessä tapauksessa uutta vai entistä sanaa. Tällöin tekijä on kuitenkin katsonut

asianmukaisemmaksi enemmän yhdistellä kuin erottaa. Kun toisaalta yhtenä syynä kielen vanhojen sanojen valikoimaan ottamiseen on ollut niiden saama uusi merkitys, Rapolan taakkosellisessa luettelossa on kosolti tapauksia, joissa mainitaan paitsi sanan nykyistä myös sen aikaisempi tai aikaisemmat merkitykset ja niiden ensimmäiset kirjaanpanot. Esimerkiksi *tunnelma*, jota Otto Tarvanen käytti 1836 merkityksessä 'tuntoaistimus, tunto', sai nykyisen sisällyksensä 1891. Jusleniuksen sanakirjassaan 1745 kirjaaman, kansankielessä vanhastaan mm. ' kylmää sumua ' tarkoittavan *kaasun* siirsi Samuel Roos 1845 ilmestyneessä luonnontieteellisessä käänöksessään »Mintähden ja Sentähden» nykymerkitykseen. Vanha germaaninen lainasana *tehdas*, jolla kansankielessä Nykysuomen sanakirjan mukaan on vieläkin mm. merkitykset 'tekopaikka' ja 'navetan parsi' ja josta vanhin muistiinpano sisältyy Gananderin sanakirjaan (1787), esiintyy ensimmäisen kerran nykymerkityksessään 1838 Heleliuksen sanakirjassa. Liekö sanan uutta käyttöä kuitenkin alkuun oudoksuttu, sillä vielä Lönnrotin sanakirjan II osassa vaaka on kallistuneena ruotsalaisperäisen *vapriikin* puolelle: *tehtaan* kohdalla tosin esitetään ensimmäisenä merkityksenä 'verkstad, fabrik, arbetsställe', mutta kaikki 18 yhdyssanaa ovat *vapriiki(n)*-alkuisia, jota paitsi sarjassa luetellaan *vapriikiläinen*, *vapriikimäinen* ja *vapriikööri*. Puheena oleviin tapauksiin voitaisiin ilmeisesti rinnastaa myös *peruna*, joskin kirjan tekijä mainitsee vain, että se esiintyy alkuperäisessä 'päärynän' merkityksessä ensi kerran Agricolalla 1544. Nykyinen merkityksensä 'peruna' (maaperuna) sanan on täytynyt saada 1700-luvulla; ensimmäiset perunathan tuotiin maahamme 1730-luvulla, mutta vasta 1760-luvulla Pommerin sodasta palanneet sotamiehet levittivät niiden viljelyä laajemmalle.

Kuten alussa jo mainitsin, esiteltävänä oleva Rapolan valikoima sisältää noin

4 000 ensiesiintymäsanaa, ja ne kaikki lisäksi »kuuluvat keskeisimpään kulttuurivälineistöömme tai ovat vielä äskettäin siihen sisältyneet». Vanhoja germaanisia lainasanoja niistä on kolmisenkymmentä, ruotsalaisia satakunta ja slaavilaisia lainasanoja parikymmentä. Valtaosa kahden edellisen ryhmän sanoista (esim. *hallita, kartano, kauppa, pelastaa, sakko, tarve, vakooja; herra, historia, katu, kaupunki, kirkko, koulu, laki, lääkäri, lääni, markka, porvari, raastupa, tuhlata, tulli, vanki*) esiintyy jo 1500-luvun lähteissä, mutta *pakanaa* ja *raamattua* lukuun ottamatta slaavilaiset lainasanat (esim. *kanava, laatia, majakka, -niekka, rotu, sääli, tarina, urakka, viesti*) ovat lähinnä vasta 1700-luvun lopulla ja 1800-luvulla tulleet itämurteista kirjakieleemme. Kaikki esitetyt lainasanat ovat kuitenkin miltei täydellisesti sulautuneet suomen omaperäiseen ilmaisuvälineistöön, ja onkin syytä panna merkille, että Rapolan luettelemista ensiesiintymäsanoista vain 46 eli runsas prosentti sisältyy Airilan »Vierasperäisiin sanoihin».

Mielenkiintoisempia kuin spontaanisista ehkä jo satoja tai tuhansia vuosia sitten »syntyneet» omaperäiset tai »lainatut» sanat ovat ensimmäisen kirjaanpanon kannalta kielen omiin varoihin pohjautuvat, tietoista kielen vaalintaa osoittavat uudisluomukset, semminkin jos tutkija on voinut määrittää niiden sepittäjän. Oletettavasti tällaisia sanoja on jo Agricolalla ja hänen lähiseurajillaan, mutta vanhempien käsikirjoituskäsitteiden puutteesta heidän osuutensa sanastomme aktiivisina kehittäjinä ei liene enää määritettävissä. Ihailta vain täytyy, miten nasevia ja »nykyaikaisia» sanoja, niin johdoksia kuin yhdyssanoja, Agricolan teoksissa on tuhkatihedään (esim. *arvio, asetus 'säädetty järjestys', asiames, asujain, asumus, asuttaa, aukio 'autio [raunioitettu] paikka'*). Tukholman suomalaisen seurakunnan papin Martin n. 1580 kopioimassa Ruotsin keskiaikaisen maanlain suomennoksessa, joka mahdollisesti on

Jaakko Finnon käsialaa, on mm. seuraavat vielä tänä päivänä mitä luontevimpina lakikieleen kuuluvat termit: *katselmus, kuulutus, käräjöidä, lautamies, määräpäivä, perintö, puhemies, saanto*. V. 1642 ilmestyneestä ensimmäisestä suomenkielisestä Raamatusta, jonka kääntäjät hallitus oli nimenomaisesti velvoittanut käyttämään »hyvää puhdasta suomea», Rapola on poiminut 69 ensiesiintymää, ainakin osaksi todennäköisesti kääntäjien seipitteitä.

Aikajärjestyksessä seuraavat sitten mm. Laurentius Petri, Kollanius, Raumannus, Florinus (44 ensiesiintymää), Samuel Forseen (41), sanakirjantekijät Juslenius, Ganander, Renvall ja itse Elias Lönnrot sekä heidän välillään ja heidän jälkeensä monta muuta, Suomen »tieteen» ja »taiteen» isä Volmari Kilpinen (106), Pietari Hannikainen (66), Ahlqvist (45), Tikkanen (61), Europaeus, Eurén ja Ahlman sanakirjoineen sekä lopulta Yrjö Koskinen (42) ja hänen jälkeensä kaksitoista miestä, viimeisenä eli 161:nä Thiodolf Rein. Kaikki he ovat omalta, suuremmalta tai pienemmältä osaltaan olleet vaikuttamassa siihen, että suomesta on kehittynyt omaperäinen kulttuurikieli, jolla voidaan suomalaisesti ilmaista inhimillisen ajatuksen hienoimpiakin vivahteita. »Koko valtaisa myöhäiskerrostuma noin 1880-luvulta lähtien» on kuitenkin täytynyt jättää sivuun, »koska sen selvittäminen ei ole yhden miehen eikä aivan pienen työryhmänkään asia.»

Usein joutuu Rapolan valikoimaa lehteillä silmätysten juuri maahamme saapuneen keksinnön tai muun uutuuuden kanssa. Ajankohtaisena esimerkkinä sopii mainittavaksi juna, joka tammi-kuun viimeisenä päivänä sata vuotta sitten teki ensimmäisen, historiallisen matkansa Helsingistä Hämeenlinnaan. Sanasta *rautatie*, joka on tarkka käännös ruotsista, on ensimmäinen esiintymä jo 1830 Oulun Viikko-Sanomissa, mutta vielä merkkitapahtumasta kertovassa uutisessa Suomettaressa itse junaa nimi-

tetään *höyryvaunuksi*. Europaeuksessa on 1853 sana *veturivaunut* ja Ahlmanissa 1865 vihdoin *höyryveturi*, ja niin on englantilaisen George Stephensonin puoli vuosisataa aikaisemmin käyttökelpoiseksi kehittämä voimakone, lokomotiivi, saanut suomalaiseksi nimekseen omaperäisen, kansanomaisen sanan, jonka jo Ganander 1787 on pannut muistiin 'vetokelkan, ahkion' merkityksessä. Kansankielestä on niin ikään peräisin Suomettaren palstoille nykymerkityksisenä 1864 ilmestynyt *juna*; murteissa sillä on tarkoitettu kuten vielä 1845 myös Maamiehen Ystävässä 'jonoa'. Vuosisadan lopulla — toisen esimerkin ottaakseni — alkaa polkupyörä Suomessakin voittokulkunsa. Kansainvälisen nimityksen *velosipeedin* rinnalle tulee tarkka omakielinen yhdyssanavastine *pikajalka* (Lönnrotin lisävihdossa 1886 *pikakulkuri*), mutta jo Lönnrotin sanakirjan II osassa 1880 mainitaan *polkuratas*-hakusanan alla monikollisena *polkurattaat* 'velociped', ja siitä onkin enää askel J. A. Hahnssonin sanakirjassa 1899 ensi kerran esiintyvään *polkupyörään*. Sen sijaan että uuden kulkuneuvon yleismaailmallisissa, antiikin kieliin pohjautuvissa nimityksissä kiinnitetään huomiota välineen nopeuteen (velociped, Veloziped) tai sen kaksipyöräisyyteen (bicykel, bicycle), omaperäinen suomalainen uudisepite tähdentää sitä tapaa, miten polkupyörä saa liikevoimansa, ja puolustaa tällaisena hyvin paikkaansa suurissa maailmankielissä käytettyjen vastineidensa rinnalla. Ja kuten *velocipedista* on elliptisesti tullut *velo* (Velo, vélo) ja *bisykelistä* *cykel* (cycle), samoin meillä jokapäiväisessä kielessä puhutaan vain *pyörästä*. Hieman huvittavaa on todeta, että Hagfors-Mannisen 1957 ilmestyneessä suppeassa Jokamiehen sivistys-sanastossa on yhä, lähes 60 vuotta *polkupyörän* ensiesiintymisen jälkeen, hakusana *velosipedi* ja Otavan Isossa Tietosanakirjassa vielä 1961 *bisykkeli*!

Niin mielenkiintoisen lähtökohdan kuin Rapolan ensiesiintymävalikoima

monessa tapauksessa tarjoaakin yksityisille käsitteille annettujen nimien kehityksen tarkasteluun, siihen on teoksen tarkoituksen mukaisesti sisällytetty ainoastaan vielä eläviä tai aivan äskettäin eläneitä sanoja, edellä mainitsemistani polkupyörän nimityksistäkin vain itse *polkupyörä*. Sanaston laajempi selvittely kuuluu vanhan kirjakielen sanakirjalle.

Lopuksi vielä muutama rivi varsinaisista oikeakielisyyseikoista, joihin niinkin tapaa viitteitä teoksen sivuilta. Viime aikoina meillä on ilmennyt sanaston alalla pyrkimystä lyhyemmyyteen: harkitsevaisuus on haluttu korvata harkitsevuudella, tukkeutuma tukkeumalla, yksinkertaistuttaminen yksinkertaistamisella, neutraalinen neutraalilla, ja pari vuotta sitten Suomen Akatemian kielilautakunta päätyi suosittamaan fyysillisen ja kroonillisen kaltaisten adjektiivien sijaan asua fyysinen, krooninen. Se ei kuitenkaan ole aivan eilisen teeren poikia. Jo 1865, siis lähes sata vuotta sitten, on Ahlmanin sanakirjassa *lyrisk* käännetty suomeksi: *lyrinen*, nykyaikaisesti kirjoitettuna *lyyrinen*. Onpa *lyyrillisen* ensiesiintymä vasta kaksi vuotta myöhemmältä ajalta! Sitkeästi on kielessämme elänyt sana *kaatwatauti* (ensiesiintymä Jusleniuksessa 1745), vaikka sitä paremman *kaatumataudin* on yliopiston suomen kielen lehtori K. N. Keckman kirjannut jo 1838. Joka päivä suomalaiset *mitätöivät* tai ainakin yrittävät mitätöidä milloin mitäkin, vaikkapa veromerkkejä tai toistensa vaalimenesytystä, mikäli he eivät järkiään *mitättömöi*. Molemmat sanat on väärin johdettu, ja niinpä niiden sijaan on suositettu verbiä *mitätöntää*. Oudolta tosin sekin johdoltaan tuntuu, mutta ikää sillä on kunnioitettavasti: sanan on sepittänyt Volmari Kilpinen 1868, siis jo 80 vuotta ennen Saarimaan Kielenoppaan ensimmäisen painoksen ilmestymistä.

Lyhyesti voi Martti Rapolan esiteltävänä olevasta valikoimasta »Sanojemme ensiesiintymiä» sanoa kuten entinen mies almanakasta: »Pieni kirja

mutta paljon asioita.» Käsikirjana se täydentää oivallisesti Lauri Hakulisen teoksessaan »Suomen kielen rakenne ja kehitys» sanastostamme ja nimenomaan sen tietoisesta kehittelystä esittämää sel-

keää yleiskatsausta. Ehkäpä se myös kannustaa, tekijän toivomuksen mukaan, muitakin jatkamaan työtä tällä vaivalloisella mutta hyvästi vaivan arvoisella tutkimusalalla.

JOUKO VESIKANSA